

על המוות ועל החיים

ראובן טבול

פרשיית פרה אדומה היא חוקה עלומת טעם.
עם זאת, מתוך הסוד אותו היא צופנת
עולים קווי מתאר המשרטטים
מערכת יחסים עמוקה שבין החיים והמוות.

זאת חקת התורה... ויקחו אליך פרה אדומה תמימה, אשר אין בה מום
אשר לא עלה עליה עול.

לפי שהשטן ואומות העולם מונין [לשון הונאה] את ישראל לומר מה
המצוה הזאת ומה טעם יש בה, לפיכך כתב בה חקה. גזרה היא מלפני
רש"י שם ואין לך רשות להרהר אחריה.

במצוה זו רפו ידי ואירא לפצות פי עליה כלל גם בפשט, כי ראיתי
לרבתינו ז"ל האריכו הדבור בעומק סודה וגודל ענינה עד שאמרו
שהמלך שלמה השיג לדעת ברבוי חכמתו כל טעמי התורה חוץ מזו,
שאמר עליה "אמרתי אחכמה והיא רחוקה ממני". ספר החינוך מצוה שצו

מיוחדת מצוות פרה אדומה מכל המצוות שבתורה – הן ברז טעמה והן באופן
עשייתה – לעומת עבודות טהרה אחרות. עיון בדברי המפרשים מעלה שתי
שאלות עיקריות בעניין זה:

- א. מדוע מתבצעת שחיטת הפרה ושריפתה מחוץ למחנה?
- ב. כיצד תיתכן מערכת מסודרת של טהרה שעל-פיה טמא – טהור, וטהור – טמא?

יתרה מכך, נראה כי כל פרשייה זאת שרויה ברוכד אחר משאר המצוות, שכן
מדברי רש"י עולה שדווקא מצווה זו מבדילה ומציגה את פער ההסתכלות שבין
ישראל ושאר אומות העולם. הוספת השטן אל כלל האומות מגלה כי מאבק

הכוחות אינו מתנהל על פני השטח בלבד אלא מקיף מציאות פנימית ועמוקה יותר.

ועוד, כיצד על-ידי הבנת המושג חוקה בתור גזירה, התווסף לפנינו איסור הרהור בה ובטעמה, והרי תורה היא וללמוד אנו צריכים.

פתח להבנת כלל העניין נראה בטומאה הנצרכת לטיהור על-ידי פרה אדומה: "אדם כי ימות באהל" – טומאת מת. נבדל טמא מת בחלות הטומאה ובדרך העברתה. שאר טומאות הנזכרות בתורה חלותן באדם דרך גופו ממש, ומתוך כך הוא טמא, ואף טהרתו בדרך זו – שטובל וטהר בערב. לעומתן, בטומאת מת נטמא האדם ללא כל מגע, ומספיקה עמידתו תחת אותו אוהל לקבלת הטומאה². גם דרך טהרתו שונה בכך שטבילתו איננה מספקת אלא בתנאי שבוצעה לפני כן. וזאת אפר הפרה.

הבדלים אלו נובעים מיחס מיוחד אשר מציגה היהדות אל המת וטומאתו. שתי גישות עיקריות אנו מוצאים בעניין זה ושתיהן שוללות מכל וכל את המוות, ואינן מוצאות בו כל מטרה, אידיאל או קדושה. יש ונביט על מציאותו כשקרית לחלוטין וחסרת כל ממשות חיה, ולעיתים נראה במוות את אימת החידולן המעשי. התוצאה הישירה הינה אחת: טומאה מוחלטת.

מום ביצירה

המות בא בעקב החטא. לולא החטא הקדמון, לולא הלך האדם אחרי תאוותיו הבהמיות, היתה התחושה הרוחנית מופיעה עליו ברוב אורה. אורות הקודש ב עמ' שפה

אין במוות כל עמידה עצמית, למרות שבכל קיום טמון גרעין אמת. חטא אדם הראשון גרר עימו את המוות³, שכן כל עניין החטא הוא הגברת השקר, הגברת הטפל "בחינת קליפה וסטרא אחרא" על ממשות החיים ועל קיום האדם (וכן בדברי הרמב"ן: "וטעם טומאת המת בעטיו של נחש"⁴). מציאות החטא מולידה עולם של שכרי תמונות, מסגרת על גבי מסגרת, תבנית על גבי תבנית, אליהן

1. במדבר יט יד

2. המשנה (כלים פ"א מ"ד) מציגה את טומאת המת כחמורה ביותר משום כך.

3. חטא האדם הראשון יצר משבר זהות עמוק ביותר, משבר אשר עיקרו פירוד האדם מאמיתו העצמית, מא-להיו ומכלל ההוויה המקיפה אותו. מגילוי אחדותי לחלוטין בתחילה, עד כדי יכולתו לקרוא שם לכל חי וללקיחת חוה ממנו ממש, מגיע אדם הראשון ליצירת שני בניו, קין והבל, דבר המשקף אולי יותר מכל את הסתירה הכואבת והפנימית שנגרמה כתוצאה מסוד עץ הדעת טוב ורע. דיאלקטיקה פנימית זו ממשיכה בבירורה אף דרך נח והאבות עד כדי שלמותה בתפארת יעקב (ראה אורות הקודש ג עמ' קמ, וכן במאמרי הראי"ה עמ' 463).

4. במדבר יט ב

מתחבר האדם, ובין תחומיהן הוא חי⁵. ממילא כל התייחסות – שכלית או רגשית – תהיה מצומצמת אך ורק בנקודה מסוימת, ללא כל אפשרות למיזוג וחיבור בין חלקי החיים כולם⁶. זוהי מהות החטא: הפרטת העולם והפיכתו מעולם אחדותי והרמוני, לעולם הבנוי מאוסף מקרי של מעשים ומחשבות. מתוך כך נקודת המוות תתגלה כאשר על האדם לעבור שלב, לעבור תמונה. מצד האמת האחדותית זוהי הוספת חיים ותגבור עוצמות, אך מתוך הניתוק והפירוד נראה הכל לאדם כסוף הדרך, כמוות.

בדרך זו אף נראה לפרש את טעם "לא תעשה לך פסל וכל תמונה" ואת הכללתם יחד כעבודה זרה. הפסול בתמונה הוא המסגרת, התיחום האנושי לכלל המציאות והראייה התלושה לפרקים (התיחום הנורא ביותר נעשה דווקא ביחס לקב"ה, כאשר מהותו מצטמצמת אל תוך גבול האנושי), לכן לאיסור התמונה קודם איסור יצירת הפסל, כאשר מתוכו צומחת הבטת הפירוד. יסוד אלילי זה, המאפשר את קיומם של החטא והמוות מביא אף את עשיית האדם למישור של חול וחומר התלוש מכל קדושה, שהרי גבול ומסגרת ביניהם, ולמציאות חומרית שהיא אטומה מאפשרות של קבלה והשפעה. "השיקוע בעפר החומריות רק מגדיל את המות"⁷ – כאשר עיקר העשייה ריכוזה בבלות החיים, ברובד היבש אשר מנותק ותלוש מכל חיות א־להית, אזי מופיע המוות כנבילה סופית. בדרך זו מתבררת טומאתו: "המות הוא חזיון שוא, טומאתו היא שקר"⁷.

חידלון מעשי

הכריזה היהדות טומאה ביחס למת. מאסה במיתה, בכליון ובגוויעה, ובחרה בחיים וקידשה אותם. היהדות הנאמנה, שהיא בת קולה של ההלכה, רואה במוות ניגוד עצום וסתירה מבהילה לכל חי הדת.

איש ההלכה עמ' 36

ההלכה אשר מביאה את עושייה לידי דינאמיות ויצירה איננה מוצאת במוות כל יתרון או שלווה, אדרבה, מנחת האדם הינה דווקא בעשייתו התמידית וכל הפסקה ממנה תיתפס כעצירה מהגשמתו בעולם:

הרי כאן יכול אדם ליצור ולפעול ולעשות פרי, ושם אין בידו לשנות שום דבר... תעודת האדם הדתי כרוכה בעשיית המצוות, ועשייה זו אפשרית היא רק בעולם הזה, במציאות הגופנית והממשית. שם עמ' 37

5. "כל חטא מדאיב את הלב, מפני שהוא סותר את האחדות שבין האישיות הפרטית עם כל ההויה כולה" (אורות התשובה ח ג).

6. הפך הדבר בתשובה: "אופק ההבטה מתרחב על-ידי התשובה... ומתוך גדלו וארכו, רחבו, רומו ועמקו, של מבט חודר, מתגלה הטוב והחסד הא-להי באמיתתו, והחיים הפרטיים והכלליים הולכים ומתבססים על יסוד היושר הגמור" (אורות התשובה ט ב).

7. אורות הקודש ב עמ' שפ"שפא

יתרון זה של כוח ההליכה וההתקדמות בעולם מתגלה בעת מות יעקב: "ויאסוף רגליו אל המטה ויגוע ויאסף אל עמיו"⁸ – הפסוק מפרט כי רגע המוות מתחיל מעת עצירת הליכתו של אדם. דווקא רגליו של יעקב מציגות את חיותו הדינאמית בעולם, וכל עוד התהלך הוקרנו חייו כלפי חוץ. מכך אף נובע היחס אל המוות:

איש ההלכה ירא לפרקים את המוות, חרדת הכליון תוקפת עליו מפקידה לפקידה.
שם עמ' 39

אין כל חשיבות לאדם ללא עשייתו, וממילא ערכו נקבע בחייו הארציים בלבד. המוות נקבע כעצירה מוחלטת, ומתוך כך העמידה אותו ההלכה כהפך גמור מכל גילוי קדושה. לא בכדי סיכמו חז"ל את יחסם לטומאת המת כ"אבי אבות הטומאה".

על פי דברים אלו מתבהר במקצת העניין. אדם מת מפסיק לגלות את א-להיו, וממילא מפסקת בו קדושת החיים והחלות העליונה. גופתו המלאה חידלון מוטלת בפנינו ללא נשמה וללא תוכן קיים, וכיוון שכך, מציאות אחרת באה בו:

אדם מישראל שמת – להיותו מלא קדושה המתוקה וערכה, בצאת הנפש ונתרוקן הגוף יתקבצו הקליפות לאין קץ, שהם כוחות הטומאה התאבים תמיד לידבק בקדושה.
אור החיים במדבר יט ב

כך מתברר ייחודה של טומאה זו, שנוחה כל-כך להתקבל ושאינה עוברת בטבילה, שכן אין עיסוקנו בטומאה חיצונית, גופנית, אלא בטומאה הנוגעת בפנימיות תוכנו:

דשאר טומאות שהן רק מרחפין על האדם ואין להם שליטה ליכנס בפנימיות האדם... אבל טומאת המת שהיא לעומת כוח הנשמה שהיא יושבת בחדרי חדרים, יש לטומאה שליטה ליכנס בפנימיות, על-כן אין המים שהן בחיצוניות מטהרין.
שם משמואל חוקת תרע"ב

מהחושך היותר שחור

כנגד כל זאת מופיעה הפרה האדומה.

ויקחו אליך פרה אדומה תמימה אשר אין בה מום אשר לא עלה עליה עול.
במדבר יט ב

התורה מתארת בריאה נדירה, כלילת שלמות, הן בצבעה והן באכריה, וייחודה הגדול: "אשר לא עלה עליה עול" – איננה משועבדת או כפויה לכל כוח חיצוני, תמימה ושלמה לחלוטין. מדוע, אם כן, דווקא פרה זו נשרפת מחוץ למחנה?

מדוע חובה עלינו להרחיקה מכל מקום יישוב? אלא, שישנו הבדל מהותי בדרך טהרה זו, הבדל אשר מיוחד אך ורק למצוות פרה אדומה. אין ענייננו ליצור "תרופה מטהרת" אשר תרחיק מאיתנו כל מציאות טומאה, ואין הטהרה מופיעה כאן כהפך הטומאה. דווקא עומק טומאת המת וכוחה הרב מכריחים דרך שונה לחלוטין, דרך אשר נדמה כי רק ציווי א־להי יכול לחדש: הצגת טומאה חזקה יותר.

תמימות הפרה מכל פגם ושמירת שלמותה בחייה מאפשרים את ההפך המוחלט בשרפתה, שהרי "הקדושה שהייתה בה היא רמה ונישאה וגבוהה מאוד, עד שאין השגת אדם חוץ משה יכול להשיג, ועל-כן, הטומאה ששורה בו באפר שהיא לעומת הקדושה שיצאה ממנו, היא טומאה עמוקה משאול מה תדע"⁹, ובכך שעמוקה טומאתה יכולה היא לטומאת המת.

בדרך זאת ממשיכים מספר פרשנים את תיאור הטהרה, כאשר הזאת האפר תפקידה לגרום לטומאת המת השרויה באדם לצאת מתוכו אל מקורה החזק יותר (או כלשון אור החיים הקדוש: הברחה), בכך ייחודה כטומאה פנימית נעלמת, ובפעולת הטבילה לאחר מכן נשלמת טהרת האדם.

אנו ננסה להבין כל זאת כתהליך אשר איננו מסתכם בגדרי טהרה וטומאה, אלא מקיף רבדים רבים בחייו של אדם. עם כל זאת, שיקול דעתנו וחובתנו המעשית מתומצתים היטב בציווי "סור מרע ועשה טוב", באופן הפשוט ביותר של איסור הוספת רע או טומאה חלילה, ללא כל חילוק או חשבון אחר. ענייננו לנסות ולהאיר את השגחת הקב"ה במציאות הקיימת כמקיפה, כוללת כל, ובעלת שאיפה וכיוון מוחלט, כאשר כל בריאה תורמת על-פי תכונתה. משום כך מופיעה טענת אומות העולם דווקא לגבי ציווי זה, ולא זאת בלבד אלא שאף השטן מצטרף אליהם. איסור העיסוק בפרה אדומה מתמקד ב"אין לך רשות להרהר אחריה", קרי בתוצאותיה ובהשלכותיה, שהרי כאן מודגש יותר מכל ההבדל שבין כוח ישראל אשר "תהלתי יספרו", לבין כוח האומות המושפע מהשטן¹⁰.

בעת הזאת אפר הפרה מתקיים בירור יסודי בנפשו של אדם. דרך הטהרה איננה מסתכמת במשיכת טומאתו החוצה, שאם כך אין לפנינו אלא תהליך פורמלי, מקרי, אשר יכול לחזור על עצמו ללא סוף, וממילא אין כל השפעה נפשית על האדם ביחסו בעתיד אל הטומאה. חומרתה של טומאת המת בכך שהיא מגלה באדם את הנקודה העכורה והשפלה ביותר שבו, נקודה אשר היא הפך ההפכים מטבעיות נפשו, ואשר לעומתה ניצבת האנושיות בכללה חסרת

9. שם משמואל שם

10. "העובדה שגם השלילה מכשירה את הופעת החיוב, אינה מצדיקה כמוכן עשיית עבירות. ודאי שאסור לעבור עבירות כדי להכשיר את הטוב, כביכול, כסברה המגואלת והמפלצתית של שבתאי צבי, שם רשעים יקב. שהרי כל העניין הזה הוא חשבון א־להי ואינו בכלל חשבון אנושי" (טל חרמון עמ' 265).

אונים. על-ידי העלאת כוח חמור מזה, אפר הפרה, מתברר בנפש כי אין הסופיות המוחלטת שוכנת בה, שהרי זאת ניצבת מולה, ודווקא הבנה עמוקה זו מעלה כי עדיין ישנה פנימיות של חיות טהורה וזכה מכל חטא וחסרון, והיא היא עיקר של האדם וממנה עיקר חייו. יכולת הבטה זו צומחת לעיתים מתוך הכהות החזקה ביותר¹¹, כאשר אז מתברר ערכנו העיקרי, הנותן חיים דווקא לעומת העומד לפנינו. בדומה לכך נוכל להמשיל זאת לאדם הנזרק למלחמה על חייו, ופתאום יגלה בעצמו כוחות אשר לא האמין מעולם שנמצאים בתוכו, חשיבותם של כוחות אלו נראה רק ברגע זה, אך מצד האמת מהם יונקים חייו כל העת¹². אפר הפרה מעורר את האדם דרך השלכתו אל השקר הגדול ביותר, ודווקא במצב שכזה מתנערת אמיתותו הפנימית אשר איננה מסוגלת לשאת עוד את עומס החנק. אזי, אפשר אמנם שהטהרה תהיה נצרכת מספר פעמים, אך, ככתהליך התשובה, יחסנו הפנימי ומעלתנו עולים ומשתפרים כתוצאה מחזויה זו בכל פעם.

מפשט פסוקי התורה עולה כי דווקא שבע עשרה שנותיו של יעקב בארץ מצרים הן שנות חייו הטובות ביותר "ורק במצרים זכה להשתלם בקדושתו", ובעל ה'פרי צדיק' מקשה על כך שהרי "היה ראוי שישתלם יעקב בקדושתו בארץ הקדושה ולא במצרים בארץ הטמאה ועמה מזוהמים יותר מכל העולם?"¹³. בדרך זו ממשיך ר' צדוק ומקשה על כלל היצירה התורנית בעת הגלות, יצירה אשר לכאורה אין לה שום מקום להתפתחות בתוככי טומאת ארץ העמים. על פי הסברנו לעיל מתבהר העניין כפריצת אור גדול דווקא מתוך האנטיטיזה המוחלטת אשר מציבה הגלות.

בחושך היותר שחור יש להשתמש כשרוצים לדעת את יתרון האור מתוך החושך.
אורות הקודש א עמ' עח

סיכום

אין סיכום זה כשאר סיכומים, שכן למדנו כבר כי כל מסגרת הנראית כלפי חוץ תוחמת ומסיימת, אינה אלא פתח לדרך חדשה ולזרם חיים רענן. כזה גם סיכומנו כאן, לא מסיים ומסכם כי אם פורץ לפנינו דרך נוספת, אשר איננה מסתפקת בהבנה בלבד אלא מכריחה שינוי מהותי בתפיסת חיינו כיום:

11. בדרך דומה מסביר הרב את מעלת הוידוי שהוא "מאיר את אור האמת והיושר בנפש פנימה וקובע את הרצון לפי טבע האלהי שלה", הארה זו יכולה דווקא בשעה האחרונה לפני המוות שאז "סר עורון התאות הגסות" (עין-איה שבת א עמ' 173 רה).

12. בליקוטי הלכות (או"ח, הלכות השכמת הבוקר א יא) רומז ר' נתן על ההקבלה בין תורה רפ"ב בליקוטי מוה"ר"ן ובין עניין פרה אדומה, שמציאת "איזה נקודה טובה עדיין" וברורה כעיקר החיים שייכת קשר הדוק לענייננו. עיי"ש.

13. פרי צדיק ויחי א

שיר המעלות, בשוב ה' את שיבת ציון, היינו כחולמים.

תהלים קכו א

עצם ההדרכה להסרת יראת המות צריכה לבוא על-ידי ההתגלות של אהבת החיים בְעֶרְכָם האמיתי. כל זמן שהכל מדומדמ, וחשבון החיים בא רק במהומה, אי אפשר להמדות שתזוקקנה, וממילא אי אפשר שהחיים יהיו נאהבים.

בזמן הגאולה העתידי, תתגלה מציאותה של הפרה האדומה, ובכך תיתכן סהרתם של ישראל. אזי, כך נראה, לא זו בלבד שטומאת המת תטוהר אלא אף כל גילויי החושך למיניהם ייעלמו מן העולם. יניקת חטא הטומאה מקורו במציאות הגלות, הן מבחינת ניכור עצמי והן כארץ נכר¹⁴, והפך כל זאת הינו בדיוק נקודת החידוש שבגאולה. גאולת ישראל, בשורתה בהחזרת החיים וכוחם הרב להופעה מלאה, וככזאת, כל הצטרכות לכלים חיצוניים או לביירוים שונים, אשר אינם נובעים מנקודת חיוניות מלאה, לא תיתכן. הקדושה העצמית בישראל איננה יכולה לבוא לידי ביטוי אמיתי מתוך השוואה כל שהיא, וכל עוד עוצמת החיים תלויה במקרה, כמוות, אין לפנינו כוח ממשי ומוחלט. כוח החיוב גדול לאין ערוך כאשר הופעתו הינה טבעית ללא כל הכרח, ובגילויי תמידי. אנו נצרכים למעלה אשר לא רק שלא תשתמש בחזיון המוות, אלא תעלים אותו לחלוטין מכל ממשות. זאת אפשר על-ידי התפרצות חיים אדירה אשר תבקע את כל חומות הדמיון אל מעלת החיים באורם האמיתי, עד אשר תיעשה ההמשכה מהגוף לנשמה כמהלך אחד ללא כל חילוק או מעצור.

לא תמיד צריכים החיים לעמוד במדרגה זו הפחותה, עד שאין ערכם נמצא בעצמם, כי אם ביראת הפכס. על-ידי קדושת החיים בתכנם העליון, אפשר לבא לאהבת החיים העצמותית. לזה אמנם צריך שיגלה בנפש ערכו של הכלל, כלומר המציאות בכל היקפה, האדם ונשמתו, ערך הרצון הטוב, והמוסר המוחלט, בתכונת הנצח, ערכה של ההרמוניה הרוחנית עם החיים וההויה המגושמת.

כזו היא מעלת עם ישראל בארצו, ומתבררת היא ביתר שאת בזמן גאולתו.

14. ישנו קשר תלתי בין מצב ישראל וזהותו ובין גלות הארץ: "כשעוממה בישראל הכרת הרוח העצמי, "זנח ישראל טוב", שכח את עזו וגאותו... אז הוסעו מן הלב תשוקת החיים האלהיים ועניניהם וחמדת משושם וחילם בהתגלמם בפעל, בארץ-החיים... תכונת האומה ברדתה הוסיפה ירידה גם לתכונת הארץ, שהוא מתאים עמה התאמה נצחת, בחולשת נשמת האומה לא תתן סגולת הארץ את תפקידה. רוח הארץ, רוח ארץ חמדה המלאה שירת-קודש ורננת-יה, ירד מטה מטה" (שבת הארץ, הקדמה).

"ארץ אשר... עיני ה' אֵלֶיךָ בֵּה"15 – נקייה מכל הסתר, וככזאת מסוגלת לחשיפה מוחלטת של הופעת חינו בשיא תפארתם. "הופעות הקדש, באיזו מדרגה שהן, נקיות הן בארץ-ישראל לפי הערך, ובחוץ לארץ מעורבות הן בסיגים וקליפות מרובים"16. לא בכדי מבקשים יעקב ויוסף להיקבר בארץ-ישראל, שכן ארץ זו איננה טומנת את מתייה, אלא כל עניינה בהנצחת חייו של אדם. קבורה בארץ-ישראל מדגישה את חיי האדם כמערכת אחדותית¹⁷, שהרי רק במקום זה קדושת הארץ והשמים נחשפת והם מתגלים כבית אֵלֵהִים וכשער השמים. הופעת הנשמה תתגלה דווקא מתוך המשכיות החיים וערכם, הופעה אשר כוח השפעתה הגדול דוחק מכל וכל את עצב המוות ומוחה דמעה מעל כל פנים.

חטא האדם ישוב למקור טהרתו רק במקום בו אפשרית הופעת אחדות העם עם אֵלֵהִיו בכל תמימותה וללא כל שעבוד חיצוני, אזי ינוצח המוות וישוחרר האדם מכבלי הסופיות האלילית.

ארץ ישראל היא ארץ חיים, דכתיב: "ונתתי צבי בארץ החיים"¹⁸ בעת החטא הכללי של עץ הדעת, לא נטמאה הארץ בחטא ולא עליה נאמרה הקללה של ארורה האדמה בעבורך. רק מי שמעות את דרכיו אינו יכול להנות מרוב שפעת קדשה. אברהם שהתחיל לתקן את העולם היה צריך לנצח גם את המוות וכשניתנה לו הארץ נתנה לו על מנת לחיות חיי עולם, חיי נצח בארץ. ואמנם תיקונם של האבות לבד, בלי גלוי גזע קדש של ישראל לא יכלו עדיין להגיע לידי התיקון בשלמות ביעקב, שכבר היה בו שתי הבחינות, אביהן של ישראל וגם זרע יעקב אשר כם בחר ד', הוא, רק הוא, הגיע לידי השלמות הזאת, יעקב אבינו לא מת... וזה שנאמר בספר "חסד לאברהם", כי בארץ ישראל המיתה ע"י מלאך גבריאל, לא ע"י מלאך המוות, שאין זו בכלל מיתה, אלא כולה תחייה נפלאה.

שמועות ראי"ה בראשית עמ' מר"מז, מובא בשם הרי"מ חרל"פ

15. דברים יא יב

16. אורות, ארץ ישראל ד, וכן באורות התחיה ח. כך גם תשובתנו לשאלת ר' צדוק בדבר הצלחת היצירה התורנית בגלות. שורש כל הלימוד נעשה ונכתב בארץ ישראל, כאשר על גביו התפתחו והתפרטו התלמוד (המשנה), ספרות ההלכה (שולחן ערוך) ותורת הסוד והחסידות (זוהר, עץ-חיים). הכמות הרבה של הכתבים אשר נכתבו ב"ה בגלות, לא נוצרה כהפרייה עצמית, אלא כולה נובעת מתוך חיי התורה בארץ ישראל.

17. לכן דווקא בפרשייה זו הגדרת הטהרה ודרך השפעתה אינם באים כהפך הטומאה אלא נובעים מתוך עומקה הגדול ביותר. שרק במערכת אחדותית שכזאת יתאמתו לפנינו כלל העומקים נכביעה שורשית אחת.

18. יחזקאל כו כ